

ВПЛИВ МУСУЛЬМАНСТВА НА ФОРМУВАННЯ ОБРЯДНОСТІ КРИМСЬКИХ ТАТАР

В історії становлення і розвитку мусульманської культури Криму можна виділити декілька періодів, для кожного з яких ареал поширення ісламу, його статус і склад прихильників є різноманітним. Такими періодами є: 1) печеніго-кипчацький (від появи перших мусульманських громад в Криму до 40-х років XIII ст.); 2) Ординський (від прийняття ісламу в Джучиевому Улусі до розпаду Золотої Орди); 3) Кримського ханства (від 1443 до 1783 р.); 4) російський (від приєднання Криму до Російської імперії й до революції 1917 р.); 5) радянський; 6) демократичної розбудови, що почався в 1991 р. в Україні і ознаменувався початком відродження мусульманської культури кримських татар.

З середини XI ст. верховенство серед тюрк-степняків, які жили в Північному Причорномор'ї, перейшло до половців-кипчаків. Цей етнізм замінив всі попередні. Знайомство з ісламом відбувалося, насамперед, через мусульманських купців і місіонерів із Середньої Азії, Іраку і Малої Азії. Тісні економічні зв'язки з мусульманськими країнами сприяли появі в мові половців багатьох арабських і перських слів.

Наприкінці X ст. київські князі офіційно приймають християнство. Дві світові релігії, спираючись на міць Візантії й Халіфату, розпочали суперничати в регіоні. Проте мусульмани і християни в XI-XII ст. рідко зустрічалися на полі брані, частіше мирно торгували і спілкувалися. Слід зазначити, що народи кипчацької країни сповідали різні релігії, при цьому більшість кочових тюрків залишалися ще язичниками, дотримуючись віри своїх предків.

Більш дійові форми процес ісламізації Криму прийняв у XIII ст. У 1221-1222 р. військам сельджукського правителя Конї султана Кайкубада I вдалося захопити Судак. У місті була збудована мечеть й були призначені кадїй, хатиб та муедзин. Перед вторгненням монголів сельджуки покинули півострів.

З монгольського завоювання розпочалася нова смуга в історії Криму. Вперше монголо-татари з'явилися на півострові в 1223 р., переслідуючи половців. У 1239 р. у Крим вторглися війська Батия.

* Бойцова О. - аспірантка Севастопольського державного технічного університету.

Степова частина півострова ввійшла до складу Золотої Орди як її улус. Монголи, що прийшли з пограничних із Китаєм земель, були у своїй масі язичниками, хоча частина з них сприйняла буддизм, поширений тоді в Китаї. Монголо-татари керувалися Ясою Чингісхана і не віддавали переваги жодній з трьох світових релігій, але при цьому охоче користувалися послугами їх послідовників і підтримували священнослужителів.

В улусах Золотої Орди релігійні діячі всіх релігій були звільнені від сплати податків. В містах дозволялося будувати храми послідовникам усіх релігій. Проте, поселившись у степах Східної Європи, монголо-татари виявилися в місці зіткнення двох культур - мусульманської і християнської. Вони були поставлені перед необхідністю зробити свій вибір. Вже хан Берке (1257-1266) прийняв іслам і заключив союз з єгипетськими й сирійськими мусульманами. Ісламізація ординців завершилася при Узбеку (1313-1342).

Іслам у Північному Причорномор'ї з самого початку був сунітським, пануючий мазхаб - ханафітським, залишаючись таким протягом усього часу. Містико-аскетичне вчення (суфізм) у рамках сунітського ісламу поширювали ще сучасники й учні Аль-Газалі (помер у 1111 р.), твори якого охоче читали і переписували протягом ще тривалого часу. Серед тюркського населення Орди популярністю користувалися братства йасавиїа і кубравиїа, але з XV ст. найбільший успіх випадає на долю накшбандиїа. При цьому мусульманська влада Орди не примушувала іновірців до переходу в іслам, залишаючись вірною принципу віротерпимості [Усманов М.А. Этапы исламизации Джучиева улуса и мусульманское духовенство в татарских ханствах // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма.- М., 1975.- С. 134].

В цей період відбувався інтенсивний процес асиміляції монголо-татарської верхівки численними половцями й іншими тюрками з одночасним поширенням на останніх імені «татар». Проникаючи в Крим, вони зустрічали тут одноплемінників і спільно брали участь у тюркизації місцевого індоєвропейського населення за мовною ознакою, сприяли ісламізації християн, цим самим вони брали участь у формуванні кримсько-татарського народу.

В міру ослаблення Золотої Орди Кримський юрт набував все більшої незалежності, а в середині XV ст. виникло незалежне Кримське ханство. Проте його самостійність продовжувалася недовго. У 1475 р. турки захопили генуезьські володіння в Криму, потім князівство Феодоро, а Кримське ханство стало васалом Туреччини. У цей період завершується процес ісламізації Кримського півострова. На

чолі місцевого мусульманського духовенства стояв муфтій як вища духовна особа після халіфа - турецького султана. Світську ж владу тримали тут у своїх руках намісники султана - кримські хани з династії Гирейів. У інскрипціях кримських ханів згадуються такі представники духовенства: мударриси (вчителі богослов'я), казії (судді), шейхи (голови мусульманських духовних братств), муедзини (служителі мечеті, які закликали до молитви). Про зростаючу роль мусульманського духовенства в житті кримського суспільства свідчить те, що при видачі підтвердних ярликів служителям культу збільшувався обсяг конкретних пільг [Смирнов В.Д. Крымское ханство до 18 в.- СПб., 1887.- С. 448].

Іслам споконвічно поділяв людство на мусульман і невірних, тому природним було протистояння Кримського ханства християнським сусідам. При цьому ідея джихаду не одержала особливого поширення в Криму. Хани в походах виступали, як правило, не як релігійні ватажки, а тільки як полководці. Цікаво, що військові колізії між кримськими татарами та українцями не призводили до розширення християнського впливу на татарське населення Криму, а ісламського - на території України. Деякі елементи цих взаємовпливів мають місце в мирні періоди. Ісламська традиція проникає у всі сфери матеріальної і духовної культури мусульманського населення Криму.

Наприкінці XVII ст. в наступ проти Кримського ханства перейшла зміцніла Російська держава. Під час російсько-турецької війни 1768-74 рр. російські війська в 1771 р. захопили Крим і по Кючук-Кайнарджийському мирному договору 1774 р. Кримське ханство стало незалежним від Туреччини, а 8(19) квітня 1783 р. Катерина II підписала маніфест про прийняття Криму «під державу Всеросійську». З падінням Кримського ханства іслам перетворюється в терпиму, але неголовну, другорядну тут релігію. У результаті масової еміграції мусульманського населення Криму значно скоротилася кількість мусульманських громад, мечетей, медресе. За часів Катерини II були прийняті заходи, спрямовані на те, щоб зробити Російську імперію покровителькою мусульманських підданих і інтегрувати деякі прошарки мусульман в станову структуру держави. Ці заходи сприяли поліпшенню взаємовідносин мусульман із владою. Духовні особи і купці з російських мусульман стали посередниками між Росією й мусульманським світом. Проте влада наполегливо продовжувала політику християнізації й русифікації, підтримуючи антимусульманську пропаганду, яка формувала негативні стереотипи щодо ісламу в суспільній свідомості.

Нові надії пробудили у російських мусульман дві революції

1917 р. Проте хід подій приніс їм тяжкі випробування: громадянська війна трагічно розділила мусульманські народи Російської імперії між протилежними угрупованнями. Лідери ісламських громад разом зі своїми послідовниками були частіше всього на боці тих, хто не міг прийняти ідей атеїзму і заперечення приватної власності, а тому були винищені або викинуті за межі Радянської Росії. Мусульманське населення, що залишилося в Криму, мало ще менше можливостей вибирати власний шлях і впливати на свою долю, аніж при царизмі. Соціальні експерименти комуністів супроводжувалися найжорстокішими переслідуваннями віруючих, в тому числі й послідовників ісламу, священнослужителі якого разом із невеличким прошарком політично й інтелектуально активних мусульман були знищені або нейтралізовані.

Індустріалізація й колективізація зруйнували споконвічну опору ісламу - сільську громаду і міський торгово-ремісничий стан. Зміна арабського алфавіту на латиницю, а потім на кирилицю, заборона будь-яких форм релігійного навчання і виховання, як і громадської відправи свят та обрядів, призвели до втрати спадкоємності в передачі культурної інформації, спонтанного відриву нового покоління від традицій предків [Мухамедьяров Ш.Ф. Ислам в Крыму // Боги Тавриды. История религий народов Крыма.- Севастополь, 1996.- С. 56-58].

Нав'язування атеїстичного світогляду і воєнізованого радянського способу життя за умов зростаючої залежності людини від технологічних й управлінських систем зробило навіть дотримання індивідуальних обов'язків мусульманина дуже скрутним. В роки Великої Вітчизняної війни влада послабила заборону на релігію і дозволила відкрити деякі мечеті. Проте з наближенням перемоги влада обрушилася на мусульманські народи репресії надзвичайної жорстокості. Кримські татари були виселені з рідних місць і депортовані в азійську частину СРСР. Значна їх кількість (десь від однієї третини до половини) загинула.

В умовах небаченої свободи віросповідання пострадянського періоду іслам в Україні, як і всюди в СНД, знаходиться на піднесенні. Про це свідчить ріст кількості релігійних організацій, кількість відновлених або знову побудованих мечетей, періодичних видань і навчальних закладів, кількість прихильників ідеї національного і релігійного відродження, служителів культу, здійснюючих хадж, тих, хто пише про вчення ісламу і про ісламський спосіб життя, тлумачів і перекладачів Корану.

Особливості географічного положення Криму і його етнічної

історії визначили специфічні риси релігійних традицій кримських татар, які сприймали численні культурні впливи через призму своєї характерності і самотності.

Вже в самому зверненні до Бога - «Алла-Баба-Тангрим» можна бачити присутність в одному ряді з Аллахом двох інших імен, що ведуть нас, безсумнівно, у світ доісламських вірувань. Баба - буквально означає «батько», а Тангра (Тенгри) був верховним божеством у всіх тюркських народів. Будучи владикою і повелителем богів, він керував ходом всього життя, давав щастя, посилав біди, забезпечував багаті врожаї й гарний приплід худоби, від нього йшли всі негоди і покарання [Михайлов Г.И. Мифы в героическом эпосе монгольских народов // Краткие сообщения института народов Азии.- Вып. 83.- М., 1964.- С. 65].

Таке природне явище, як небесна райдуга після грози, у древніх тюрків викликала асоціацію з «Мечем Тенгри». Зі становленням ісламу це поняття трансформувалося в «Пояс Аллаха». Під владою Тенгри була стихія грозових дощів - блискавка. Відгуки колишнього шанування цього природного явища і магичні обряди, які здійснюються в зв'язку з цим, супроводжувалися переплигуванням через розпалене велике вогнище. Ці обряди зберігаються й до наших часів.

До сьогоденного дня у побуті татар зберігаються релікти шанування води. Згідно з релігійно-реліктовиими уявленнями, вода займає особливе місце в потойбічному світі. Вона мислиться як певна перепона, як «очисний» відрізок шляху до місця призначення. Шанування водної стихії проявляється у формі заборони забруднювати й опоганювати воду. У побуті збереглися також релікти культу землі, що виражаються в особливому відношенні до хліба. Так, його не можна кидати. Якщо це трапилося, то треба підняти й три рази поцілувати, підносячи його до чола і просячи у нього вибачення. Старі люди й дотепер скрупульозно стежать, щоб хліб правильно ставили – лицем догори. Звичай шанування хліба перегукується із шануванням старших людей у сім'ї.

Обожнювання дерев під впливом ісламу в кримських татар перейшло в розряд благородного звичаю доглядати за деревами. Ушановані старці йшли в гори і займалися там щепленням дикоростучих дерев. Цей звичай називався «Ашлама». Культ тварин, що існував у давнину, залишив у спадщину традиційні відношення до домашніх тварин. Так, культ коня, особливо в степовій частині Криму, довгий час був присутній у вигляді збереження черепів коней, виставлених на парканах подвір'я. Із стародавнього звичаю шанування священної корови, кози-годувальниці збереглася заборона давати

комусь молока з настанням вечірньої темряви, яка ґрунтується на повір'ї, що худоба перестане давати молоко. У безвихідному положенні татари кидають у молоко дерев'яне вугіллячко або запалений сірник. У цих поняттях і діях також присутні відгуки шанування вогню.

Збереглися ще й релікти шанування гадюки - атрибут культу богині Великої Матері. До сьогодні у більшості кримських татар існує переконання, що є «Ев йилани», яка оберігає сім'ю, житло й все інше. Її вважають господаркою дому. Також існує культ «Юрт йилани», що оберігає нібито певну територію, державу.

До культової обрядності, елементи якої проявляються менш виразно, відносяться релікти астральних культів. Про існування культу місяця можна судити за традицією вимовляти молитву, дивлячись на молодий місяць. Тут простежуються елементи традиційного пошанування Корану, а також елементи язичницького шанування місяця. У цій молитві жінки просять Місяць дарувати сім'ї добробут, здоров'я, щастя.

Народження і смерть людини виробили в кожного народу свій потаємний аспект його духовного життя. Поява на світ немовляти в кримських татар супроводжується традиційним святковим обрядом, пов'язаним із народженням і нареченням імені дитині. Цей обряд, нівельований у свій час ісламом, існує ще з сивої давнини. Імена поділяються на «важкі» і «легкі». Відповідність усіх передвизначень із даним ім'ям позначається як «енгиль адлар», а невідповідність, - «агьир адлар». У цьому випадку людина страждає, хворіє, вмирає залежно від ступеня відповідності.

Існує ціла низка обрядів, пов'язаних зі смертю, похованням і поминанням людини. Дані обряди цілком підпорядковані мусульманським традиціям, проте і в них можна простежити релікти домусульманських вірувань. Похоронні обряди насичені різного роду примітивними уявленнями, а також магічними діями, так званим кири́м. Як показують етнографічні спостереження, на місце, де лежав покійний, після його виносу клали маленький камінець, а зверху гроші, вважаючи, що це сприяє запобіганню смерті в оселі. Турбота про мертвих пов'язана з уявленнями про те, що душа мертвого потребує того ж самого, що необхідно і живій людині. Це проявлялося в звичаї класти все необхідне разом із мертвим [Алексеев В.П. Характеристика краниологических материалов из поздних мусульманских захоронений Крыма // Исследования из палеоантропологии и краниологии СССР.- М., 1980.- С. 169-181].

Уявлення про те, що душа мертвих деякий час знаходиться серед живих і страх перед нею змушує людей, які брали участь у

похованні, після поховання тіла на кладовищі обов'язково повернутися в будинок, відкіля було винесене тіло покійного, і лише прочитавши коротку молитву, розходитися по своїм домівкам. Згідно з існуючими уявленнями, душі мертвих відвідують рідну сім'ю, свій будинок, нібито живуть певний час з живими, приходять до них уві сні. Саме тому протягом 40 днів в одній із кімнат будинку постійно горить світло (раніше запаловали свічку).

Влаштовуються ще й трапези для поминання мертвих на 3-й, 7-й, 37-й, 41-й, 52-й день, а також через рік після смерті. Збереглися й інші часові терміни поминання мертвих, коли поминки відзначаються на 3-й, 9-й день, через три місяці, рік, а також через три роки. Зміна часу поминання, а також відмирання багатьох елементів релігійних культів відбувалося переважно під впливом ортодоксального ісламу. Читанням молитов і Корану супроводжується весь цикл похоронного ритуалу і після поховального поминання. Стійкість такого релікта, як культ мертвих, можна з'ясувати тим, що він, як і багато інших домусульманських пережитків, зберігався в рамках сімейного побуту.

В такий спосіб іслам поступово проникав в обряди і звичаї різноманітних народів Криму, що приймали участь у формуванні кримсько-татарського народу, підкоряючи їх своєму віровченню. Проте іслам не зміг остаточно витіснити вірування, обряди і звичаї домусульманського періоду. Тому й відбулося обопільне пристосування. Обрядність кримсько-татарського народу сформувалася як на основі мусульманської традиції, так і на основі стародавніх кримських культів.

*Т.Длінна** (м. Миколаїв)

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ УКРАЇНЦЯ

Ключовим поняттям нашого дослідження є «релігійність». В науковій літературі його найчастіше співвідносять з окремим індивідом або соціальною групою, спільнотою і розуміють під ним сукупність певних ознак, які їм властиві і які знаходять вияв у вірі та поклонінні надприродному як на рівні свідомості, так і на рівні поведінки. Об'єктом нашого дослідження виступає український народ (етнос). Слід зазначити, що релігієзнавство за радянських часів не брало до уваги той факт, що людське існування можливе лише в

* Длінна Т. – аспірантка Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ.